

„TŘETÍ ZÓNA“ MEZI ŘÍMEM A BARBARIKEM PŘI NORICKO-PANNONSKÉM LIMITU*

JAN BOUZEK - IVA ONDŘEJOVÁ, Praha, UK

Dosavadní přístup ke studiu doby římské ve střední Evropě byl založen na podvojném modelu antinomie Řím—barbaři, ale archeologické výzkumy posledních desetiletí tento model začaly zpochybňovat. Především sem patří nové výzkumy římských staveb na sever od limitu (cf. *Plachá - Pieta 1986; Kuzmová - Rajtár 1986a, b; Kolník 1986; Hečková 1986; Tejral 1986*), jejich konfrontace se situací v severním panonském pohraničí (*Kraskovská 1974; 1981; Pichlerová 1981; 1986; Plachá - Pieta 1986; Snopko - Geržová - Ferus 1986* s další lit.), nová zpracování římských importů a jejich přehodnocení (zejm. *Sakař 1956; 1970; Sakař, ed. 1974; Motyková 1976; Křížek 1939; 1967; 1986; Tejral 1967; 1983; Kolník 1959; 1980; 1984; Kraskovská 1978; 1981; Hečková 1982; Ondřejová 1982; Bouzek 1984; Bouzek - Ondřejová v tisku*, s další lit.), které umožnily doplnit tradiční obraz staršího bádání. To vycházelo na jedné straně především z historických zpráv (naposledy synteticky zejm. *J. Dobiáš, 1964*, ale také *E. Šimek 1930—1953; Horák 1955; Pelikán 1960*), nebo se jen zčásti odvážilo uplatnit archeologické nálezy k řešení otázek širšího historického dosahu (*Svoboda 1948*, naposledy *1977; Svoboda 1961; Fitz 1965; Mócsy 1972*). Zdá se, že na podkladě nového materiálu, shrnutého také v posledním svazku *TIR (1986)*, bude možné pokročit dále a propojit podrobněji tradiční interpretační přístup z římských historických pramenů (které referují obvykle o vojenských akcích, o diplomatických jednáních a smlouvách se sousedy Říma, ale jen výjimečně se týkají hospodářských a jiných vztahů) s klasifikační, a jen v malé míře historizující interpretací archeologické literatury prehistorického zaměření. Srovnáním výsledků různých disciplín, ke kterým nemalou měrou přispělo numismatické bádání (*Pochitonov 1955; Radoměrský 1955; Ondrouch 1964; Kolníková 1972, 1986; Hlinka et al. 1978*) a obě knihy našeho jubilanta o římských nápisech ze Slovenska (*Češka - Hošek 1967; Hošek 1985*) se pokusíme načrtnout nové možnosti přístupu ke studiu středoevropské protohistorie od pozdní římské republiky do zániku římského panství v Pannonii a Noriku.

Prvními z těch, kteří ve středoevropském pravěku překročili hranici primitivního barbarství a stali se vzdálenými partnery řeckých a etruských měst, byli u nás pozdně halštatské vládcové, pohřbení s etruskými nádobami a jejich opevněná sídla, především Závist (*Motyková - Drda - Rybová 1978; Slabina 1981; Chytráček 1983; Bouzek 1985; 1987*). Oni byli u nás prvními představiteli periferní zóny antické civilizace, na které po středolatském přerušení navázala ve 2. stol. př. n. l. kultura oppid. S obchodními a jinými styky středoevropských oppid se severní Itálií, přinášejícími četné importy (*Svobodová 1983; 1985; Bouzek 1982*) i republikánské mince (nově zejm. *TIR 1986*, 110—114) souviselo

* Profesoru Radislavu Hoškovi k pětadesátinám.

vytvoření jednoduché městské civilizace, která se velmi odlišovala od severnější germánské (cf. *Pleiner - Rybová, eds. 1978*, 612—624) a byla na úrovni srovnatelné s civilizací francouzských oppid doby Caesarova dobývání Gallie; ve středoevropských poměrech dosáhla podobného urbánního rozvoje znovu až velkomoravská hradiště. Zatímco většina tehdejšího keltského území se stala součástí římského Impéria, severní část středoevropských oppid zanikla vpádem severnějších barbarských sousedů.

Ale brzy poté (snad i spolupůsobením tradic staršího substrátu) se na území Čech vyspělejší poměry aspoň nakrátko vracejí s královstvím Marobudovým, v jehož čele stál v Římě vychovaný germánský aristokrat. Marobud se stal králem rozsáhlého kmenového svazu v době, kdy — po Drusových vítězstvích — se zdálo být zřízení až k Labi sahající provincie Germanie na dosah ruky. Marobud byl vlastně vůdcem uprchlíků (aristokracie svébského kmene Markomanů, kterou vedl, uprchla do Čech před římskou okupační armádou), a podle Tacitovy terminologie to byl vojenský vůdce (dux), nikoli kmenový král (rex); již proto byla jeho autorita křehkou (cf. *Tacitus, Germania 7,1 a 11,6*). R. 6 n. l. uzavřel s Římany dohodu, stal se „přítelem národa římského“ a v boji Arminia s Římany zachovával neutralitu. Na rozdíl od chattského aristokrata Arminia, který si získal znalost Římanů službou v pomocném sboru římského vojska, byl Marobud více srostlý s římskou kulturou. Ve svém způsobu vlády usiloval o větší centralizaci, než byla u germánských kmenových svazů obvyklá, podporoval římský obchod a měl na svém dvoře četné římské kupce (*Dobiáš 1964*, 89—148). Rozsah importu kvalitních kovových nádob i zlatých mincí svědčí o výjimečném postavení Čech v této době (stupeň B 1a). Mezi mincemi z té doby mají zvláštní místo v českých nálezích u Germánů oblíbené republikánské denáry, tzv. „serrati“ a „bigati“ (cf. *TIR 1986*, 104—105, 112). K válce mezi Marobudem a Arminiem r. 17 n. l. přispěly římské intriky; podobně neviděli Římané s nelibostí sesazení Marobuda Katvaldou r. 19 n. l. a konec Arminiovy říše o dva roky později. Následující vyhnání Katvaldy pak způsobilo, že se „královské“ středisko v Čechách vrátilo k barbarštějšímu způsobu života, a napříště se římské úsilí o částečnou romanizaci Germanie omezilo na pás při římské hranici.

Přesto tato krátká doba Marobudovy a Katvaldovy říše v Čechách vytvořila základy modelu symbiózy barbarských a římských prvků v archeologickém materiálu, modelu, který se později rozvinul na jižní Moravě a na Slovensku. Význam římských importů byl především sociální a reprezentační a souvisel se systémem družinictví, který byl základem společenské struktury barbarských říší (*Bouzek 1984; 1986a, b*). Ženský šperk je vesměs místní, z mužského se vzácně objevují prsteny, symbol svazku a důstojnosti nejen v římském světě (*Ondřejová 1982*), a většinu importů v hrobech lze interpretovat jako součásti picího souboru (*Kunow 1983*). Honosné picí náčiní bylo součástí systému hostin a darů, navazujícího a upevňujícího křehké vztahy mezi vůdcem (barbarským vůdcem-králem) a jeho družiníky.

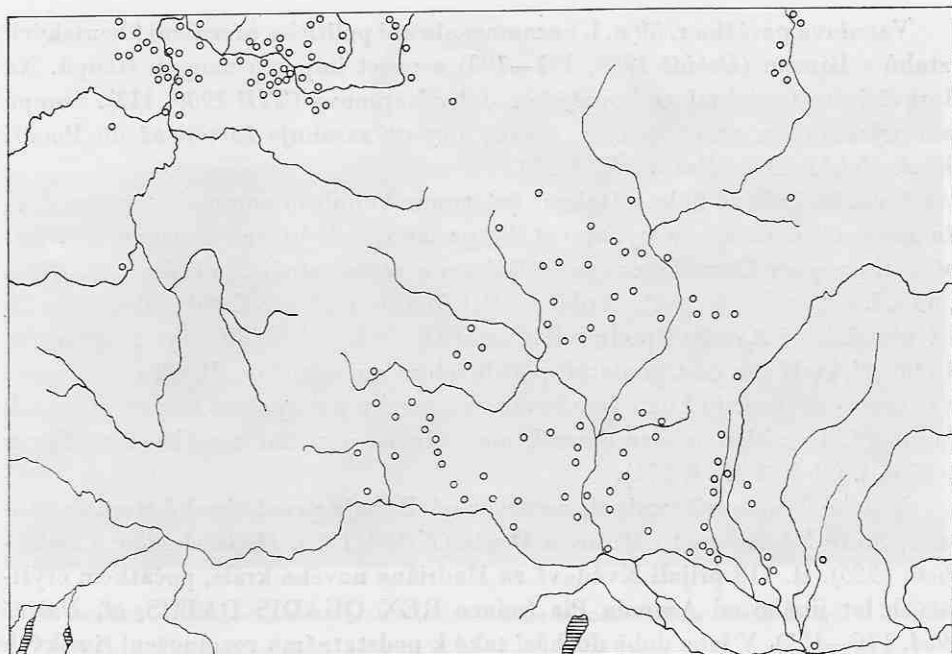
Pro barbarské říše jsou charakteristické družiny, při kterých vzájemný vztah k vůdci a mezi družiníky navzájem nevychází už z pokrevního příbuzenství

jako u starších „mužských svazů“, ale jeho základem je vzájemný slib, obvykle uzavíraný při hostině. Bohatá konzumace dionýsovského vína (případně jiného alkoholického nápoje) přispěla k pozapomenutí na pocit pokrevní vázanosti a pití na bratrství navazovalo nové vztahy z vlastního osobního rozhodnutí jednotlivce. Honosné picí náčiní, užívané při těchto hostinách (a často zřejmě darované jako „suvenýr“, připomínku na uzavřený svazek vůdcem jeho družiníkům) se stávalo pak jedním ze symbolů příslušnosti k vládoucí aristokratické vrstvě a proto bylo s předními bojovníky ukládáno i do hrobu. Užívání římských nádob při barbarské hostině patřilo ovšem společnosti, která byla už natolik ovlivněna římskou kulturou, že dovedla estetickou hodnotu římských výrobků ocenit, oproti obvyklému více barbarskému postoji, který měl na mysli *Tacitus* (*Germania* 5), když praví, že Germáni pro jemné stolní náčiní a způsoby nemají smysl.

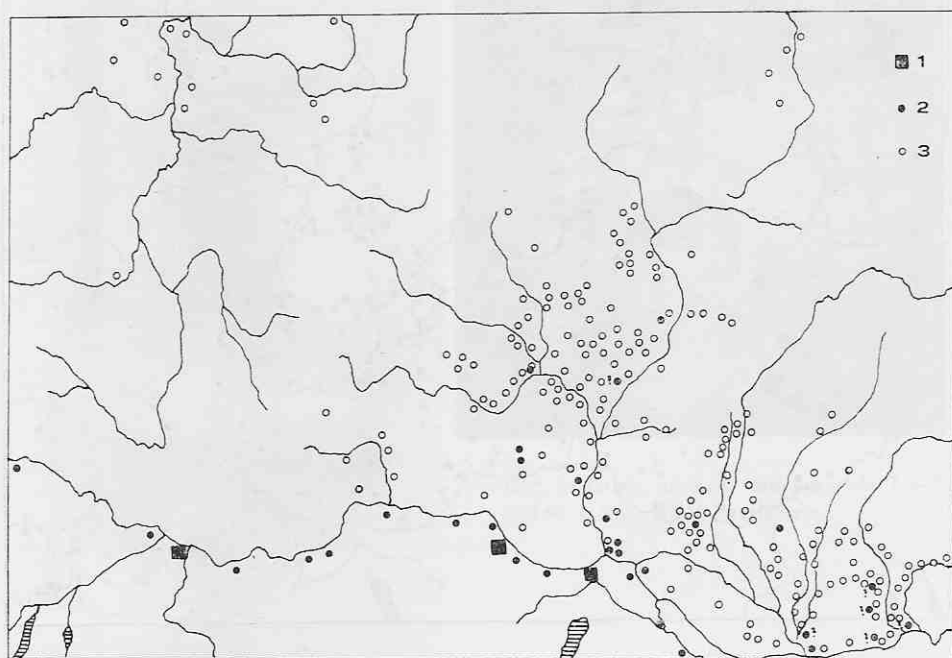
Marobudovo a Katvaldovo „královské středisko“ ve středních Čechách po odchodu jejich družin tento svůj charakter v archeologických nálezech postupně ztrácí, a už od poloviny 1. stol. n. l. se vrací k primitivnějšímu stadiu. I když počet a kvalita římských importů v Marobudových Čechách převýšily obvyklou úroveň koncentrace těchto výrobků ve svobodné Germanii, stupeň romanizace zůstal zřetelně pozadu nejen za předchozí úrovní římského vlivu na oppidech, ale i za tou, které dosáhlo od 2. stol. n. l. kvádské království na jižní Moravě a jz. Slovensku. Římská jemná keramika v posledních dvou oblastech v mladší době římské je běžná prakticky na každém sídlišti (obr. 2). Představovala zde běžně dostupné jemné stolní náčiní, zatímco v Čechách zůstala výjimečnou záležitostí. Nálezy mincí po zániku Marobudovy říše a jejího prostředí také už zahrnují jen menší nominály (*TIR* 1986, 112—113).

Nálezy kovových nádob — proti keramickým — neodlišují natolik oblast Čech, jižní Moravy a jz. Slovenska jako nálezy římské keramiky (obr. 1—2, cf. *Bouzek - Ondřejová*, v tisku). Bylo je možno snadněji transportovat dále do barbarika než keramiku a v hodnotové stupnici barbarů figurovaly kovové nádoby podstatně výše než hliněné; vzhledem k jejich materiálu a trvanlivosti si jich vážili i ti Germáni, kteří pro estetickou hodnotu jemné římské keramiky smysl neměli. Mapa nálezů kovových římských nádob se tedy blíží mapě rozšíření římských mincí (obr. 1 a 3), které se také vyskytují dále od limitu, dokonce i mimo sídelní oblasti, jako výsledek aktivity římských obchodníků i služby vzdálenějších Germánů v římském vojsku.

Existenci Vanniova království a Římany usazených družin v moravsko-dolnorakouské a západoslovenské oblasti na sever od Dunaje (*Dobiáš* 1964, 149—170) ukazují archeologicky napřed hroby s bohatými importy blízko římské hranice provincie Pannonie (*Kolník* 1959), ze kterých vynikají zejména vzácné glazované kanthary severoitalské provenience (*Kolník* 1984; *Hochuli - Gysel* 1977, 137—144). Nové centrum rozšíření importů vzniká především při dolní Moravě a dolním Váhu. Pokud Čechy ještě patřily k Vanniovu království, spojení bylo nejspíše volné; z hlediska vztahů k Impériu zůstaly již Čechy vzdálenější periferií až do konce antiky.

Obr. 1. Nálezy římských bronzových nádob ve střední Evropě, 1.—4. stol. n. l. Podle *TIR 1986* a dalších pramenů

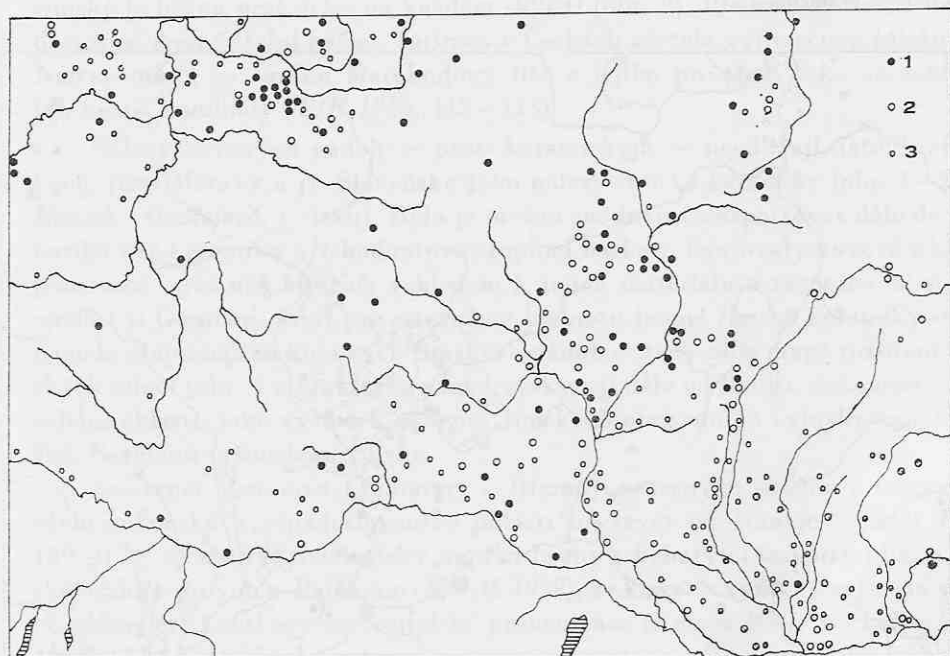

Obr. 2. 1 římské tábory (castra), 2 menší římské stanice, osady a stavby v dunajském pohraničí a na sever od něj (? — nejisté doklady), 3 nálezy římské keramiky. 1.—4. stol. n. l. Podle *TIR 1986* a dalších pramenů.

Vanniova porážka r. 50 n. l. neznamenal ani politicky přerušení klientských vztahů s Římem (*Dobiáš 1964*, 171—193) a počet importů naopak stoupá. Na Moravě jsou římské mince hojnější od doby Neronovy (*TIR 1986*, 113). Stoupá také význam jantarové cesty a římský import zasahuje častěji až do Poodří (*Wielowiejski 1970*; *Rutkowski 1960*).

Kvádští králové Sido a Italicus (nástupce Vanniův) pomohli se svými družinami r. 69 u Cremony vybojovat Vespasianovi vládu nad římskou říší. Odmítnutí podpory Domitianovi proti Dákům a samostatnější politika vůči Římu r. 89 n. l. se týkaly především vzdálenějších Markomanů než Kvádů, ale nejpozději v této době si Kvádové podrobili illyrské Osy a keltské Kotiny ve Slovenském Rudohoří, kteří jim část poplatků platili železnými výrobky. R. 92 n. l. napadli své severnější sousedy Lugie (púchovská kultura) a pak spolu s Jazygy přepadali Pannonií. Domitian je sice odrazil, ale vážnější porážku utrpěli až za Nervy r. 97 n. l. (*Dobiáš 1964*, 174).

V době Trajánově vznikají na sever od Dunaje první římské stanice; Stupava, Staré Město, snad i Mušov a Devín (*Křížek 1986*; *Hečková 1986*; *Plachá - Pieta 1986*). R. 118 přijali Kvádové za Hadriána nového krále, počátkem čtyřicátých let jiného od Antonia Pia (mince REX QUADIS DATUS, cf. *Dobiáš 1964*, 176—177). V jeho době dochází také k podstatnému rozmnožení římských staveb na sever od Dunaje (Mušov, Stillfried, Oberleiserberg, Milanovce I),

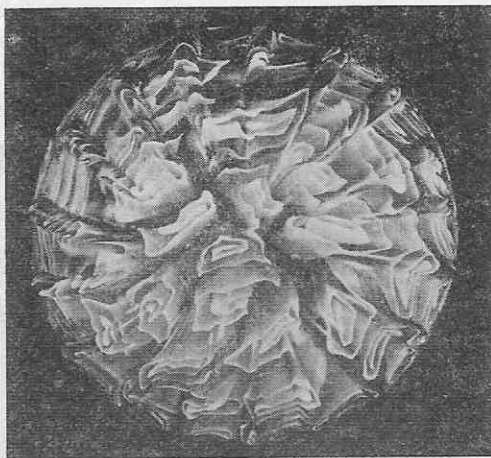
Obr. 3. Nálezy římských mincí ve střední Evropě na sever od Dunaje. 1 mincovní depoty, 2 více jednotlivých nálezů mincí na jedné lokalitě, 3 nálezy jednotlivých mincí. Podle *TIR 1986* a dalších pramenů.

Obr. 4. Dobřichov-Piňhora, žárový hrob VI. Ataše ucha bronzové situly, Rané I. stol. n. l. Foto NM Praha.

Obr. 5. Vysoká pri Morave, bronzová konvice z bohatého hrobu. Rané 2. stol. n. l. Foto SNM Bratislava.

Obr. 6. Zohor, miska z millefiori skla, 1.—2. stol. n. l. Foto SNM Bratislava.

podle starších nálezů terrý sigillaty snad i k první stavební aktivitě v Leányváru (cf. Kolník 1986; Kuzmová - Rajtár 1986a, b; Tejral 1986; Křížek 1967, pro chronologii cihel srov. Lörincz 1973; Křížek 1986). Cihly z vojenských cihelen a další znaky těchto stanic potvrzují, že jejich zřízení a existence by nebyly možné bez účasti římského vojska, ale jejich charakter naznačuje, že měly především funkci správního dohledu nad vazalskými knížaty a úlohu obchodních středisek při jižním konci jantarové cesty. Snad k nim patřily i další stanice předpokládané na podkladě nálezů raných římských cihel, zejména ve Starém Městě (Křížek 1986, cf. mapu obr. 2, kde jsou zakresleny i další Kolníkem 1986 předpokládané stanice). Stopy barbarského osídlení okolo těchto staveb jsou slabé nebo neexistují vůbec, takže bezprostřední vztah k barbarským osadám (sídlům kvádských vládců) tyto stanice tehdy ještě neměly. Rozsah importů i dále na sever od limitu je v té době značný; ve větším množství se dostávají do barbarika i skleněné nádoby. Těžiště rozšíření importů leží v té době na jižní Moravě a na jz. Slovensku (TIR 1986, 103—112; Bouzek - Ondřejová, v tisku, obr. 1—3).

Za doby markomanských válek sloužily tyto stavby (patrně s nutnými adaptacemi a rekonstrukcemi) převážně vojenským účelům. Mohla v nich sídlit velitelství, ovšem nikoli větší vojenské oddíly. Většina římských posádek byla podle všeho usazena v provizorních zemních táborech s dřevěnými lehkými stavbami a stany; vojenská situace sotva umožňovala náročnější výstavbu. Nápis v Laugaritiu a zemní tábory zjištěné leteckým fotografováním v severní části Dolního Rakouska (Friesinger 1985; Mitscha-Mürheim 1967) dokládají, že okolnost, že je z kvádského území Moravy a Slovenska zatím neznáme, je zaviněna jen nedostatečností dosavadní prospekce. Patří-li dřevěný tábor v Leányváru do doby Marka Aurelia, jak soudí na základě nového výzkumu

Obr. 7. Kostolná pri Dunaji, hrob 10. Glazovaný hliněný kantharos, 1. stol. n. l. Foto AÚ SAV Nitra.

Obr. 8. Strážce, stříbrný skyfos s dionýsovskými motivy, 3. stol. n. l. Foto AÚ ČSAV Praha.

Kuzmová a Rajtár (1986a, b), mohl by být příkladem nejdokonalejších z takových pevností. Markomanské války byly podle všeho způsobeny tlakem dalších barbarů na Markomany a Kvády od severovýchodu, pohyby, v jejichž vzdáleném pozadí stály už i slovanské kmeny (*Dobiáš 1964, 194–272; Tejral 1983*).

Po míru Commodově došlo sice načas k zastavení římských vojenských akcí na kvádské území, ale oblast jižní Moravy a jz. Slovenska zůstávala ve sféře bezprostředního římského vlivu a ve Starém Městě pokračovala i stavební činnost (*Křížek 1986*). Římské bronzové nádoby jsou známy z každého bohatšího hrobu, římská jemná keramika z každé osady (obr. 1–2); ani římské sklo není vzácností. Importy římských kovových nádob přímo zaplavily nejen vlastní „romanizovanou“ oblast jižní Moravy a jihozápadního Slovenska, ale také Čechy a Polsko (*TIR 1986, 107–108*). Germánští bojovníci často přebírají v té době římskou výzbroj. Ukládání depotů mincí je načas přerušeno, ale brzy zase obnoveno (*TIR 1986, 113–114*). Za zmínku stojí i jedna další okolnost. Zatímco importy z 1. stol. př. n. l. a n. l. představují převážně italské výrobky, i v provinciích tehdy ještě vzácné předměty, jejichž získání bylo relativně nákladnou záležitostí, během 2. stol. n. l. převažují importy z provincií a ve 3. stol. n. l. běžné předměty každodenní potřeby pannonské provenience, tj. vyrobené v bezprostředním sousedství naší „třetí zóny“. Tím se opět potvrzuje užší charakter vzájemných vztahů mezi provinciálně římským prostředím a jeho sousedy za limitem v mladořímské době.

Služba Kvádů v římské armádě a jejich obchodní a politické styky s Římany se odrazily nejen v historických zprávách, ale také v archeologických a numismatických nálezech. Drobnější mincovní poklady pocházejí patrně z výplat vojáků, zlaté mince představují kořist z válek či subsidia. Vedle nich jsou doloženy i rozmanitější svým složením poklady obchodníků (*TIR 1986, 13–14; Kolníková 1986, 52–54*). Byla to doba, kdy, slovy Fustela de Coulanges, pro mnohé Germány Řím „nebyl už více nepřítelem, ale kariérou“. Boje mezi Římem a Germány

a barbarské nájezdy na středoevropské provincie měly ve 3. a 4. stol. n. l. odlišný charakter než dříve, a mnozí barbaři se stávali římskými spojenci, ba i součástí římské armády (*Dobiáš 1964*, 273—299).

Řím si často vykupoval přátelství nárazníkových států, jakým bylo kvádské království, peněžítými i věcnými dary. Poslední musely respektovat germánské smluvní rituály, jak nám ukazují soubory stříbrných picích nádob z hrobů kvádských knížat ve Strážích (*Ondrouch 1957*; *Svoboda 1972*); podobný soubor z Cejkova na východním Slovensku patřil snad vládcům Vandalů či Sarmatů (*Benninger 1931*). Protože mnohé z těchto bohatých hrobů jsou ženské, jedná se u Germánů této doby spíše už o dynastickou vládu než o sesaditelné vojenské vůdce. Existence knížecích hrobů na Slovensku má své obdoby i daleko na severu. Také vzdálenější germánští předáci získávali vysoce kvalitní římské předměty dary, jako subsidia či kořisti; s tím souvisejí také častější nálezy pokladů římských mincí (*TIR 1986*, 114).

Okolnost, že v bohatých hrobech ve Strážích a v Cejkově se vyskytly běžně toreutické výrobky podstatně staršího data, lze vysvětlit buďto tím, že byly získány kořistí, anebo že římské politické dary byly sestavovány z předmětů zabavených fiskem; obojí patrně hrálo svou roli v tehdejších neklidném světě.

V souvislosti s existencí dynastických knížecích hrobů se jeví být nejvhodnější interpretovat stavby v Bratislavě-Dúbravce s nedokončenými lázněmi ze 3. stol. a stavby typu římských vill v Páci a v Milanovcích ze 4. stol. jako sídla lokálních kvádských vládců, stavěná s římskou pomocí (*Sakař 1986*, 75). Uvedené stavby jsou obklopeny rozsáhlými germánskými osadami.

Obyvatelé těchto vill a staveb měli patrně své římské poradce, ale pravděpodobně i vliv na římské záležitosti. Jejich postavení souviselo se situací v římské armádě, kde barbaři hráli stále významnější úlohu. S předivem těchto vztahů souvisí patrně i přítomnost římských cihel z vojenských cihelen v Milanovcích.

Vezmeme-li v úvahu, že s velkou pravděpodobností byl dnešní Malý Dunaj v římské době hlavním dunajským ramenem a tedy vlastní hranicí Impéria (*Křížek 1959*; *Pelikán 1978*) všechny tyto stavby leží v blízkém sousedství provincie, a ani hroby ze Stráží nejsou odtud daleko.

Pádem římského dunajského limtu po smrti Valentinianově r. 376 se rozdílily mezi jižním barbarikem a bývalými provinciemi postupně stírají, tentokrát ovšem převládnutím barbarského živlu. Mezi léta 360—380 patří také vrchol ukládání mincovních depotů v severní části střední Evropy. Mince v nich obsažené zřejmě pocházely především z kořisti, a tak tyto soubory odrážejí nejistotu doby nástupu stěhování národů (*Zeman 1961*; *TIR 1986*, 114).

Nakonec můžeme připomenout, že oproti naší „třetí zóně“ ležely Čechy, severní Slovensko a severní Morava již hlouběji ve svobodné Germánii a jejich kultura měla barbarštější charakter. Tím ovšem není vyloučena možnost nálezů zemních táborů a stop po bojištích v Čechách a v severní části Moravy. Římské vojenské akce v době Augustově a v době Marka Aurelia tam bezpochyby zasáhly. Také odtud odcházeli mnozí z barbarů do služby v římském vojsku a někteří z nich se po jejím skončení vraceli domů.

Lze tedy uzavřít, že archeologické objevy posledních tří desetiletí potvrdily existenci částečně romanizovaných zón klientských států za římským limitem, zejména v oblasti kvádského království, ale zčásti také v Čechách za doby Marobudovy a Katvaldovy. Doložená existence třetí zóny mezi Impériem a svobodnou Germánií v plném slova smyslu si vyžaduje v dalším bádání překonat prosté pojetí antinomie Imperium — Barbaricum a vojenský výklad existence cihlových staveb na sever od limitu složitějším modelem.

Prameny a literatura

- Benninger, E. 1931:* Der Vandalenfund von Czeke—Cejkov, *Ann. d. Naturhist. Mus. Wien* 45, 183—224.
- Bouzek, J. 1982:* Antike Importe im Gebiet der heutigen Tschechoslowakei im 1. Jt. v. u. Z., *Savaria* 16, 193—202.
- *1984:* Die römischen importierten Kleinbronzen und Bronzegerätschaft aus den Funden in der heutigen Tschechoslowakei, in: *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit (Akten der 6. Tagung über antike Bronzen, Berlin 1980)*, Berlin, 59—62.
- *1985:* Die Bauten auf der Akropolis von Závist und die mediterrane Welt, *Listy filol.* 108, 68—69, 126—127.
- *1986a:* Význam mincí a jiných římských importů v barbarském prostředí, *Slov. numizmatika* 9, 191—197.
- *1986b:* Die Möglichkeiten der Erforschung der Gefolgschaft in der mitteleuropäischen Vor- und Frühgeschichte, *SlA* 34, 293—297.
- *1987:* Gli Etruschi e la Boemia, *Studi Etruschi* 53, 17—25.
- Bouzek, J. - Ondřejová, I., v tisku:* Les vases romains en bronze découverts en Tchécoslovaquie: leur répartition géographique et chronologique, *IBAI (Sofija)* v tisku.
- Češka, J. - Hošek, R. 1967:* *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*. Brno.
- Dobiáš, J. 1964:* Dějiny čs. území před vystoupením Slovanů. Praha.
- Fitz, J. 1965:* Pannonien und Klientenstaaten an der Donau, *Alba Regia* 4, 73—85.
- Friesinger, H. 1985:* Römische Befestigungsbauten nördlich der Donau in Niederösterreich, in: *Lebendige Altertumswissenschaft, Festgabe zur Vollendung des 70. Lebensjahres von H. Vettters*, Wien, 258—259.
- Hlinka, J. - Kolníková, E. - Kraskovská, E. - Novák, J. 1978:* Nálezy mincí na Slovensku 3. Bratislava, 19—42.
- Hečková, J. 1982:* Podiel výrobných centier rímskych provincií na spoločensko-ekonomickom vývoji naddunajského barbarika vo svetle rímskych importov, *SlA* 30, 5—77.
- *1986:* Römischer Baukomplex in Stupava, *AR* 38, 378—394.
- Hochuli-Gysel, A. 1977:* *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik (50 v. Chr.—50 n. Chr.) und ihre oberitalischen Nachahmungen*. Bern.
- Horák, B. 1955:* Geografický a etnografický obraz českých zemí v době římského císařství. *Rozpravy ČSAV* 65, řada SV, sešit 3. Praha.
- Hošek, R. 1985:* *Tituli Latini Pannoniae Superioris annis 1967—82 in Slovacia reperti*. Praha 1985 (1986).
- Chytráček, P. 1983:* Nové poznatky o halštatsko-laténských bronzových nádobách z Čech, *AR* 35, 427—451.
- Kolník, T. 1959:* Germánske hroby zo staršej doby rímskej zo Zohora, Žlkoviec a Kostolnej pri Dunaji, *SlA* 7, 144—162.
- *1980:* Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava.
- *1984:* Sigillata in germanischen Gräbern in der ČSSR, in: *Studien zur römischen Keramik, Vorträge des 13. internat. Kongresses Rei Cretariae Romanae Fautores, Kallmünz/Opf.*, 69—79.

- Kolník, T.* 1986: Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlands, AR 38, 411—434, 467—472.
- Kolníková, E.* 1972: K interpretácii náleзов rímskych mincí na Slovensku, Slov. Numizmatika 2, 7—114.
- 1986: Kritický rozbor a klasifikácia náleзов rímskych mincí na Slovensku, Slov. Numizmatika 9, 59—97.
- Kraskovská, E.* 1974: Gerulata — Rusovce, Rímske pohrebisko I. Bratislava.
- 1978: Roman Bronze Vessels from Slovakia. BAR 44. Oxford.
- 1981: Römische Glasgefäße in der Slowakei, SIA 29, 377—390.
- Křížek, F.* 1939: Terra sigillata in der Slowakei. Bratislava.
- 1959: Das Problem der römischen Grenzen am nordpannonischen Limes, in: Limes Romanus Konferenz Nitra, 49—61.
- 1967: Die römischen Stationen im Vorland des norisch-pannonischen Limes bis zu den Markomannenkriegen, in: Studien zu den Militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. internat. Limeskongresses, Köln—Graz 131—137.
- 1986: Paralipomena Limitanea — Limitní paralipomena. Dačice.
- Kunow, J.* 1983: Der römische Import in Germania Libera bis zu den Markomannenkriegen. Neumünster.
- Kuzmová, K. - Rajtár, J.* 1986a: Anfänge des Römerlagers in Iža, AR 38, 358—377.
- 1986b: Bisherige Erkenntnisse zur Befestigung des Römerlagers von Iža, SIA 34, 185—224.
- Lőrincz, B.* 1973: A barbaricami római épületek bélegyes téglái, AÉ 100, 59—65.
- Mitscha-Märheim, H.* 1967: Römische Baureste und Münzen im nördlichen Niederösterreich, Jb. f. Landeskunde Niederösterreichs NF 37, 1—12.
- Mócsy, A.* 1972: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im Gebiete des heutigen Ungarn. Cumania I, Archaeologia, Kecskemét, 83—93.
- Motyková, K.* 1976: Die ältere römische Kaiserzeit in Böhmen im Lichte der neueren archäologischen Forschung, in: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 5, 1, str. 143—199.
- Motyková, K. - Drda, P. - Rybová, A.* 1978: Závist, keltské hradiště ve středních Čechách. Praha.
- Ondrouch, V.* 1957: Bohaté hroby z doby římskéj na Slovensku. Bratislava.
- 1964: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava.
- Ondřejová, I.* 1982: Römischer Schmuck und Gemmen aus Böhmen und Mähren, in: Concilium Eirene 16, vol. 2, Praha. 165—169.
- Pelikán, O.* 1960: Slovensko a rímske Impérium. Bratislava.
- 1978: Hranice římského Impéria na Malém Dunaji, Listy filol. 101, 213—220.
- Pichlerová, M.* 1981: Gerulata — Rusovce. Rímske pohrebisko II. Bratislava.
- 1986: Gerulata und ihre Rolle im Bratislavaer Tor, AR 38, 435—445.
- Plachá, V. - Pieta, K.* 1986: Römerzeitliche Besiedlung von Bratislava-Devín, AR 38, 339—357, 457—458.
- Pleiner, R. - Rybová, A. (eds.)* 1978: Pravěké dějiny Čech. Praha.
- Pochitonov, E.* 1955: Nálezy antických mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, in: E. Nohejlová-Prátová, Nálezy mincí I, Praha, 85—314.
- Radoměský, P.* 1955: Nálezy keltských mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, in: E. Nohejlová-Prátová, Nálezy mincí I, Praha, 33—84.
- Rutkowski, B.* 1960: Terra sigillata znaleziona w Polsce. Warszawa—Wrocław.
- Sakař, V.* 1956: Terra sigillata v českých zemích, PA 47, 52—69.
- 1970: Roman Imports in Bohemia. FontArchPrag 14. Pragae.
- 1986: Zur Problematik der Siedlungen und deren Typen im Gebiet der mitteleuropäischen Provinzen des römischen Reiches, Eirene 23, 61—75.
- Sakař, V. (ed.)* 1974: Římské importy, Referáty na semináři v Národním muzeu v Praze u příležitosti výstavy Římské nálezy v Čechách, Praha.
- Slabina, M.* 1981: Hallstatt-period walled site at Kralupy n. Vlt.-Minice, in: Archaeological News in the Czech Socialist Republic, Praha—Brno, 80—81.

- Snopko, L. - Geržová, J. - Fergus, V. 1986: Some remarks on the development of the Roman settlement in Rusovce-Bergl, AR 38, 446—452.
- Švoboda, B. 1948: Čechy a římské Impérium. Praha.
- 1972: Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany. Bratislava.
- 1977: Die Länder der Tschechoslowakei in Nachbarschaft der antiken Welt, Eirene 15, 103—136.
- Švobodová, H. 1983: Bronzové nádoby z keltských oppid v Čechách a na Moravě, AR 35, 656—677.
- 1985: Antické importy z keltských oppid v Čechách a na Moravě, AR 37, 653—668.
- Švoboda, E. 1961: Der pannonische Limes und sein Vorland, Carnuntum Jb. 1959, 13—30.
- Šimek, E. 1930, 1935, 1949, 1953: Velká Germanie Klaudia Ptolemaia I—IV. Brno.
- Tacitus, Germania.
- TIR 1986 — Tabula Imperii Romani: Castra Regina, Vindobona, Carnuntum. Praha.
- Tejral, V. 1967: Zur Frage der altrömischen importierten Bronzegefäße in Mähren, PA 58, 81—134.
- 1983: Mähren und die Markomannenkriege, SIA 31, 85—120.
- 1986: Neue Erkenntnisse zum römischen Stützpunkt am Burgstall bei Mušov in Südmähren, AR 38, 395—410, 463—466.
- Wielowiejski, J. 1970: Kontakty Noricum a Pannonii z ludami północnymi. Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Zeman, J. 1961: Severní Morava v mladší době římské, Praha.

J. Bouzek - I. Ondřejová: Die „dritte Zone“ zwischen Rom und Barbaricum an dem norisch-pannonischen Limes. Das bisherige Studium der Römerzeit Mitteleuropas rechnete vor allem mit der Antinomie Rom — Barbaren, und hat sich entweder an die schriftlichen, oder an die archäologischen Quellen gestützt. Die Synthese von beiden war äußerst schwierig, und erst die Neuentdeckungen und neue Monographien der letzten zwanzig Jahre seit dem Erscheinen der grundlegenden Monographie Dobiášs (1964) haben eine solidere Basis für derartige Versuche geliefert.

Die Grenze des reinen Barbarentums haben in Mitteleuropa zuerst die späthallstatt- und frühlatènezeitlichen Fürsten überschritten, die etruskisches Bronzegeschirr benützten, und deren Sitze jenen der mediterranen Festungen ähnelten (Motyková - Drda - Rybová 1978; Šlabina 1981; Chytráček 1981; Bouzek 1985; 1987). Nach der Unterbrechung der Mittellatène-Zeit haben die keltischen Oppida ein noch höheres Niveau erreicht. In den letzteren fanden nicht nur verschiedene römische Gegenstände und Münzen Verwendung, aber es wurde auch mehreres von der südlichen Lebensweise übernommen (Švobodová 1983; 1985; Bouzek 1982; TIR 1986, 110—114).

Als die Oppida in der Nordzone Mitteleuropas von angreifenden Germanen zerstört waren, entstand nach einer kurzen Pause in Böhmen das Zentrum des Reiches Marbods. Die Schriftquellen erwähnen, dass an seinem Hofe viele römische Kaufleute wirkten, und die Anzahl des qualitativ vollen Metallgeschirrs in Mittelböhmen aus dieser Zeit findet kaum Entsprechendes sowohl in anderen Teilen des nördlichen Mitteleuropas dieser Zeit, als auch während der späteren Römerzeit in Böhmen. Die in derselben Zeit gehorteten römischen Goldmünzen und Denarii (sog. serrati und bigati) bieten ein vergleichbares Bild (TIR 1986, 104—105, 112; Sakař 1970). Bald nach der Absetzung Marbods und Katwaldas sinkt das Niveau des römischen Imports nach Böhmen, und ein neues Zentrum entsteht in Südmähren, Niederösterreich nördlich der Donau und in der Südwestslowakei. Die kleinere Zone des ursprünglichen Regnum Vannianum verbreitet sich nach dem Tode des Vannius auch mehr nördlich vom Limes, und das erwähnte Gebiet steht dann unter starkem römischen Einfluss von der zweiten Hälfte des 1. Jh. u. Z. an bis zu den Markomannenkriegen. Unter Hadrian und Antoninus Pius haben die Römer den Quaden Könige gesetzt oder wenigstens bestätigt. Die ersten römischen Bauten des 2. Jh. nördlich der Donau waren mit Hilfe der Armee erbaut, aber sie dienten wohl vorwiegend den Zwecken der Verwaltung der Klientenstaaten und der Sicherung der Handelswege entlang der Bernsteinstrasse (vgl. Hešková 1986; Plachá - Pieta 1986; Tejral 1986; Kolník 1986; Křížek 1967; 1986).